

19-67; Fazl Şelek, "el-Hisbe ve dirâse fî şer'iyeti'l-müctema' ve'd-devle", *el-İctihâd*, sy. 2, Beyrut 1989, s. 15-89; İhsan Sıdkı el-Amed, "Nuşûş tûrâşîyye havle vücûdî muhtesib fî'l-müctema'î'l-Kureşî kable'l-İslâm", *MMLAÜr*, XV/41 (1991), s. 55-77; R. P. Buckley, "The Muhtasib", *Arabica*, XXXIX, Leiden 1992, s. 59-117; E. Garcia, "Les Traités de Hisba Andalous: Un Exemple de Matière Médicale et Botanique Populaires", *Arabica*, XLIV, Leiden 1997, s. 76-93; E. V. Zambaur, "Hisbe", *IA*, V/1, s. 540; R. Lévy, "Muhtesib", *a.e.*, VIII, 532-533; Cl. Cahen – M. Talbi, "Hisba", *EP* (İng.), III, 485-489, 490-491; Manuela Marin, "Shurta", *EP* (İng.), IX, 511; "Hisbe", *Mu.F.*, XVII, 223-269.

CENGİZ KALLEK

Hint Alt Kıtası. Hint-Pakistan alt kıtasında klasik anlamda hisbe teşkilâtı mevcut değildi ve bunun en önemli sebebi çoğunluğunu gayri müslimlerin oluşturduğu toplumun yapısıydı. Şeriatı belli bir dereceye kadar uygulamaya çalışan Balaban, Firûz Şah Tuğluk, İskender-i Lûdî ve Evrengzîb dahil hiçbir hükümdar, ya Hindûlar'ın tepkisinden korktuğu veya siyasi düşüncesinden ötürü şeriatı eksiksiz biçimde uygulamaya teşebbüs etmedi.

İslâm ülkelerinde daha baştan itibaren, her yerleşim merkezine hemen bir muhtesib ve kadî tayin edilmiştir (Utbî, s. 288; Cûzcânî, s. 175). Hindistan'da Balaban (1266-1287), seleflerinin aksine iyi bir yönetim için çok önemli saydığı hisbe teşkilâtını en küçük yerleşim birimlerine dahi götürmeyi ihmal etmedi. İltutmuş'ın da halkı kozmopolit bir nüfustan oluşan birkaç yüz hânelik Ambâla'ya kadî tayin ettiği bilinmektedir (Kādî Takî Müttakî, s. 2 vd.).

Delhi Sultanlığı döneminde muhtesible kadının işlevleri ve aralarındaki münasebetler İslâm dünyasının merkez bölgelerinden farklı değildi. Sultanlar zaman zaman, muhtesibin yetkilerini aşan kötü âdet ve bid'atlarla mücadele için bizzat müdahalelerde bulunmuşlardır. Meselâ Firûz Şah Tuğluk dine aykırı saydığı birçok şeyi yasaklamıştı (*Fütûhât-ı Firûz Şâhî*, s. 6-11). Emîr Hüsrev, Alâeddin Halacî'nin özellikle piyasaya mal sürümünü ve yiyecek fiyatlarını kontrol altında tutan hisbe teşkilâtından sitayişle bahseder. Alâeddin Halacî, toplumun ahlâkını bozan şeyleri ortadan kaldırmadıkça erdemli bir cemiyet oluşturmak için sadece hukukî yaptırımlar uygulamanın yeterli olmaya çağına inanmış ve bu amaçla içki gibi kötü alışkanlıklarla mücadele etmişti. Berenî, Sultan Giyâseddin Tuğluk Şah'ın hisbe-yi çok iyi uyguladığını belirtir (*Târîh-i Firûz Şâhî*, s. 441). Giyâseddin Tuğluk Şah'ın

oğlu Muhammed Tuğluk da sarayda ibadetlerin ihmal edilmesini hoş karşılamıyor ve bu yüzden sık sık cezaî müeyyideler uyguluyordu. İhtisab konusunda çok hassas olan hükümdar muhtesiblik görevini bazan kendisi yapar ve müslümanları dinin temel esaslarından imtihan ederdi. Onun zamanında muhtesib çok itibarlı bir memur konumuna yükselmışti (İbn Fazlullah el-Ömerî, s. 32; Kalkaşendî, V, 94). Aynı şekilde İskender-i Lûdî hisbenin uygulanması hususunda çok titiz davranmış ve Firûz Şah Tuğluk'un kadınların türbe ve mezarlıkları ziyaretini yasaklayan fermanına yeniden işlerlik kazandırmıştı. Muhtesibler, özellikle bid'at ve hurafelere karşı bizzat mücadele veren sultanlardan güç alarak bu konuları titizlikle takip ediyorlardı. Dinî konularda hisbe-yi hassasiyetle uygulayan sultanlardan biri de İslâm Şah'tı. Bu hükümdar, bid'at ehli kabul ettiği Seyyid Muhammed Cavn-pûrî'nin takipçisi olan Mehdevîler'e karşı tedbirler almış ve bunlardan Abdullah Ni-yâzî Serhendî'yi had, Şeyh Alâ'yi de ölüm cezasına çarptırmıştı.

Bazı modern tarihçiler, Delhi Sultanlığı devrinde hisbe için bir devlet politikasının bulunduğunu söylemenin teoride doğru olduğunu, fakat uygulamada bunun her zaman gerçekleşmediğini ileri sürmektedir. Berenî de müslümanlara verilen cezaların bazan dinî hükümlere aykırı düşüğünü kaydetmektedir. Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin, kendi zamanında faizin mevcut olduğunu ve taraflar arasında yazılı bir anlaşma yapıldığı takdirde kadının bunu tanımak zorunda kaldığını söylediği rivayet edilir (Habibullah, s. 349). Fakat bunların münferit hadiseler olduğunu belirtmek gerekir.

Şîr Şah'ın ölümünden sonraki kargaşa döneminde hisbe müessesesi çökmüş görünmektedir. Bâbürlü hükümdarları, siyasi sebeplerden dolayı bu kurumu yeniden canlandırmanın uygun olmadığını kabul ettiler. Bununla birlikte Şah Cihan, Gu-cerât bölgesinde bazı Hindûlar'ın müslüman kadınlarla evlendiğini öğrenince bu evliliklerin iptal edilerek kadınların ailelerine verilmesini emretmişti. Hisbenin katı bir şekilde uygulanmasını sağlayan tek Bâbürlü hükümdarı Evrengzîb'dir. Din konusundaki hassasiyetiyle tanınan Evrengzîb ceza kanununa içki ve uyuşturucu kullananlar için özel bir madde koydurmuştu (Ahmad, s. 6-7).

Bâbürlüler'de muhtesib yerine "kût-vâl" adı verilen bir memur istihdam edilmiştir. Görevleri aslında birbirine benze-

yen muhtesib ile kût-vâl arasındaki tek fark muhtesibin her türlü suç veya saldırıyla, kût-vâlin ise daha çok İslâm hukuku ihlalleriyle ilgilenmesiydi.

BİBLİYOGRAFYA :

Utbî, *Târîh-i Yemînî* (trc. J. Reynolds), London 1838, s. 288; Fahreddin Mübârek Şah, *Âdâbü'l-harab ve's-şecâ'a*, India Office, nr. 647, vr. 45^a-46^a; Hasan Nizâmî, *Tâcü'l-me'âşir*, A. S. Bazmee Ansari'nin özel koleksiyonu, vr. 85^a; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 175; *Siret-i Firûz Şâhî*, Aligarh Âzâd Library, vr. 128, 180; Emîr Hüsrev-i Dihlevî, *Hazâ'inü'l-fütûh* (nşr. S. Muînü'l-Hak), Aligarh 1927, s. 17-19; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (trc. Abdürreşid), Aligarh 1944, s. 32, 38, 52; Berenî, *Târîh-i Firûz Şâhî* (nşr. Seyyid Ahmed Han), Kalkûta 1862, s. 35, 41, 72, 285, 441; İbn Battûta, *er-Rihle* (nşr. Ali el-Muntasir el-Kettânî), Beyrut 1401/1981, bk. İndeks; Firûz Şah Tuğluk, *Fütûhât-ı Firûz Şâhî* (nşr. Abdürreşid), Aligarh 1944, s. 2 vd.; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, V, 94; Aynülmülk Mâhrû, *İnşâ-yı Mâhrû* (nşr. Abdürreşid), Lahore 1965, mektup nr. 7; Abdullah, *Târîh-i Dâvûdî* (nşr. Abdürreşid), Aligarh 1954, s. 36-38; Kādî Takî Müttakî, *Sefarname*, Bicer 1909, s. 2 vd.; P. Saran, *The Provincial Government of the Mughals*, Allahabad 1941, s. 381-382, 394, 398-399; M. B. Ahmad, *The Administration of Justice in Mediaeval India*, Aligarh 1941, s. 6-7; I. H. Qureshi, *The Administration of the Sultanate of Delhi*, Karachi 1958, s. 162, 164-169; A. B. M. Habibullah, *The Foundation of Muslim Rule in India*, Allahabad 1961, s. 325, 330, 332, 348-350; A. S. Bazmee Ansari, "Sayyid Muhammad Jawnpuri and his Movement", *IS*, II/1 (1963), s. 41-74.

A. S. BAZMEE ANSARI

Osmanlı Devleti. Osmanlılar'da daha ziyade "ihtisab ağası" veya "ihtisab emini" denilen muhtesib devletin kuruluşuyla birlikte ortaya çıkmıştır. Kadî tayin edilen her yerde üstlendiği sorumluluklarla onun yardımcısı durumunda olan bir de muhtesib bulunuyordu. İstanbul'da ayrıca şehrin büyüklüğünden dolayı Galata, Üsküdar ve Eyüp kadılıklarında da birer muhtesib vardı. Muhtesiblerin görev ve yetkileri ihtisab kanunnâmelerinde etraflıca belirtilmiştir. Meselâ Fâtih Sultan Mehmed devrine (1451-1481) ait İstanbul'un ihtisab kanunnâmesinde, Allah'ın yarattığı her şeyin hukukunun görülüp gözetilmesinde muhtesibin sorumlu olduğuna dair kayıt (Barkan, I/5 [1942], s. 340) bu kişilerin ne kadar geniş yetkilerle donatıldığını göstermektedir. Gerek ilgili kanunnâmelere gerekse Şevval 884'te (Aralık 1479) Edirne'ye ihtisab ağası tayinine dair bir hükümden anlaşıldığına göre bu görevlilerin bakacakları işler içtimâî, iktisadî, adlî ve dinî alanları kapsıyordu.

Bağlı olduğu kadının emirlerini yerine getiren ihtisab ağası zaman zaman sad-

razarının maiyetinde şehirde dolaşır, narhlarla ilgilenir ve esnafın kanunlara uyup uymadığını denetler, bu gibi yetkileriyle halk-esnaf münasebetlerini düzenleyerek ekonomik ve sosyal hayatın önemli bir rûknünü meydana getirirdi. Özellikle iktisadî konularda kadının yardımcısı olarak vazife gören muhtesibin esnafı denetlerken aynı zamanda onların loncalarını ve bütün haklarını da koruması sebebiyle üzerlerinde büyük bir nüfuzu vardı. Yeni iş yerlerinin açılması, mürûr tezkiresi verilmesi, yerli mallarla rekabet edilecek ithal eşyadan ve esnaftan "ihtisâbiyye" adı altında vergi alınması, ihtisab gelirlerinin gerekli yerlere dağıtılması ve kıyafet konusu onun görev alanına girerdi. İhtisab ağasının bir başka faaliyet sahası da şehirlerde asayişin sağlama ve halka iâşe temin etmektir. İktisadî şartlar, başta İstanbul olmak üzere şehirlerin nüfus bakımından fazla büyümesine uygun değildi. Esasen dünyanın en kalabalık şehirlerinden biri olan İstanbul'un daha da kalabalıklaşması asayiş kadar sosyal düzenin de bozulmasına yol açıyordu. Kanûnî Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) itibaren Anadolu'dan ve Rumeli'den pek çok kimsenin ziraatı bırakarak İstanbul'a gelmeye başlaması üzerine bu akını önlemek için çeşitli tedbirlerin alınmasına çalışılmıştır. Bu münasebetle ihtisab ağası zaman zaman mahallelerde dolaşarak denetlemelerde bulunur ve sonradan gelip yerleşenleri memleketlerine geri gönderirdi.

Başkalarını sürekli kontrol altında tutma gibi önemli bir görevi yüklediği için muhtesibde müslüman ve erkek olma, mükellefiyet, adalet, kudret, ilim, ilmiyle amel etme gibi vasıfların bulunması, ayrıca dinî ve ahlâkî vazifelerini hakkıyla yerine getirebilmesi için de bu konularda bilgili olması gerekiyordu. Bundan dolayı ihtisab işlerinin başına ilmiye sınıfına mensup kişilerden veya en azından medreselerin eski mezunlarından tayinler yapılırdı. II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasının ardından 1242 yılı Muharrem ayı sonlarında (Ağustos-Eylül 1826) çıkarılan İhtisab Ağalığı Nizamnâmesi'nde, İslâmiyet'in özellikle namazla ilgili şartlarını yerine getirmeyen imamların ve ezanı zamanında okumayan müezzinlerin kontrolünden sorumlu olan muhtesibin şer'î hukuktan anılmasının gerektiği belirtilmiştir. İhtisab ağası her ne kadar bağlı olduğu kadının emrinde çalışıyor ve onun beledi işlerdeki yardımcısı gibi görünüyorsa da âmirinin yoğun işleri yüzün-

den ilgilenemediği konularda tam yetki sahibiydi. Nizamnâmede muhtesibin dinî ve ahlâkî görevleri namaz kılmayanları ve oruç tutmayanları mahalle imamları vasıtasıyla belirleyip bunlara tembihte bulunmak, dinlemeyenleri ve bu davranışlarını sürdürenleri kadının huzuruna çıkararak suçu sabit görülenlere takdir edilen cezayı uygulamak şeklinde belirtilmiştir. Muhtesib nizamnâmenin verdiği yetkilere, bazan da geleneklere dayanarak çarşı pazar kontrolü sırasında suçu tesbit edilen esnafı maiyetindeki yardımcıları vasıtasıyla cezalandırırdı. Diğerlerine ibret olması, bu arada kendi gücünü ortaya koyması için de bu cezayı herkesin gözü önünde suçluyu falakaya yatırmak şeklinde uygulardı. Yine bu nizamnâmeden anlaşıldığına göre muhtesibin adlî görev ve yetkileri dayak, hapis ve sürgün şeklinde üçe ayrılmıştır. Bunlardan hapis ve sürgün cezalarını gerektiren suçları Bâbiâli'ye bildirirdi. Nitekim 1831 yılında Sofya ihtisab nâzırına gönderilen bir hükmünde kola çıkp esnafı denetlemesi, ayar bozuk tartı aleti kullananlara, özellikle sattığı malı eksik ölçenlere sopa atması, daha büyük ceza hak edenleri ihtisab hapishanesine sevk etmesi ve ağır suçluları da kadı huzurunda duruşmaları yapıldıktan sonra uzak kalelere göndermesi emredilmiştir. Geniş yetkilere sahip bulunan muhtesibin "huddâm-ı ihtisâb" denilen yardımcıları vardı. Bunlar arasında "yev-

miyye-i dekâkîn" vergisini toplayanlara "kol oğlanları" adı veriliirdi; bir başka grubu da "terazicibaşı"ya bağlı olanlar teşkil ederdi.

Söz konusu nizamnâme ile müessesenin unvanı İhtisab Nezâreti'ne, ihtisab ağasının unvanı da ihtisab nâzırına çevrildi (Mecelle-i Umur-ı Belediyeye, I, 335). Tanzimat'ın ilânının ardından ihtisab nâzırlarının önem ve itibarları daha da arttı; Meclis-i Vükelâ ve Meclis-i Âli-i Umûmî üyeliklerine kadar yükseldiler. Öte yandan görev alanlarına bazı yeni konular dahil edildi ve bu arada sayıları gittikçe çoğalan Osmanlı uyruklu Protestanlar'ın devlet bünyesinde bağlı bulundukları bir makamın olmaması bu mezhep mensuplarını sıkıntıya soktuğundan onlarla ilgili işlerin yürütülmesi görevi çıkarılan bir irade ile İhtisab Nezâreti'ne verildi (BA, A.MKT, nr. 133/47). Fakat Receb 1267'de (Mayıs 1851) yapılan bir düzenlemeyle İhtisab Nezâreti ortadan kaldırılarak görüldüğü işler zabtiye müşirliğine devredildi; üç ay kadar sonra da zahire, odun, kömür vb. maddelerde narhı tesbit etmek, mallarını belirlenen fiyatların üstünde satanlar veya ölçü tartılarını eksik tutanlar hakkında yapılacak işlemleri görüşmek ve bunlara karşı gereken önlemleri almak üzere zaptiye müşirliğine bağlı bir es'âr meclisi kuruldu. Bu meclisin üyeleri arasında esnaf ve tüccar temsilcileri de bulunmaktaydı. Ertesi yılın 17 Muharre-

Istanbul
hisbesiye
ilgili
9 Rebiülevvel 995
(17 Şubat 1587)
tarihli
bir hüküm
(BA, MD,
nr. 62, s. 12)

145